

تحلیل روش‌های تربیت قرآنی

سید حمید جزائری* و میثم ناظمی*

چکیده

قرآن کتاب هدایت (بقره/ ۳، یوسف/ ۵۷ و ...)، موعظه (یونس/ ۵۷)، ذکر (انبیاء/ ۵۰)، شفا (اسراء/ ۸۲)، تذکره (حاقه/ ۴۸)، بشیر و نذیر (نمل/ ۲، فصلت/ ۳ و ۴)، مَثَل (تحریم/ ۱۱) و ... است. قرآن ناظر به مبانی، اصول، روش‌ها، ساحت‌ها و الگوها برای تربیت انسان‌های ربانی است و در پی تربیت انسان‌هایی ربانی همچون پیامبران و پیشوایان معصوم است. هدف این تحقیق بررسی و تبیین شیوه‌های کلی تربیتی قرآن است و به منظور وصول به هدف فوق، روش پژوهش نیز تحلیلی - اسنادی است که از جمله روش‌های کیفی در حوزه پژوهش‌های علوم انسانی به شمار می‌رود. نتایج تحقیق نیز نشان می‌دهد در قرآن روش‌های متعددی در زمینه تربیت انسان مطرح است. مهم‌ترین روش‌های تربیت قرآنی که طریق یا راه‌های رسیدن به اهداف و مبانی تربیت می‌باشند. عباتند از روش‌های تربیت قرآنی بر اساس حوزه تأثیر، نوع تأثیر، ابعاد و ساحت‌های تربیت، گستره و قلمرو روش‌های تربیتی، بر اساس نتیجه روش، از جهت اشتراک و اختصاص و روش‌های عام و خاص تربیت قرآنی؛ بنابراین توجه به روش‌های تربیتی قرآن زمینه تحقق تربیت جامع در بعد فردی و اجتماعی را مهیا می‌سازد.

واژگان کلیدی: قرآن کریم، تربیت، روش‌های تربیت.

*. عضو هیأت علمی جامعه المصطفی (ص) العالمیه: Quran.olum@chmail.ir

*. دانش‌پژوه دکتری «قرآن و علوم تربیتی» جامعه المصطفی (ص) العالمیه (نویسنده مسئول):

maysam_naz@yahoo.com

مقدمه

روش‌های تربیتی از مهم‌ترین مباحث تربیتی است و نقش مهمی در تحقق اصول و اهداف تربیتی و انتقال ارزش‌ها و نهادینه کردن و اصلاح آنها دارد. از این رو به صورت گسترده در علوم تربیتی مطرح است.

قرآن کریم نیز کتاب تربیت و هدایت است و بیش از صد روش تربیتی از آیات قرآن قابل استنباط است که در برخی موارد با همدیگر مشترک و در برخی موارد متفاوت هستند یعنی رابطه روش‌های تربیتی در قرآن و علوم تربیتی، عموم و خصوص من وجه است.

تحلیل و بررسی روش‌های تربیتی در قرآن کریم همچون یک تفسیر موضوعی تحقیق مستقلی است و نتیجه این تفسیر موضوعی این است که روش‌های تربیت قرآنی به دلیل اینکه قرآن نگاه کامل و جامعی به انسان و تربیت انسان کامل دارد، تحقق‌بخش انسان متعالی دارای حیات طیبه است که ظرفیت و استعداد او را به شکوفایی و کمال می‌رساند.

ضرورت بررسی روش‌های تربیتی در قرآن در ابعاد گوناگون این است که جامعه امروزی بیش از پیش به این روش‌های تربیتی نیازمند است، زیرا بشر امروزی و انسان مسلمان مواجه با مشکلات فراوانی در عرصه‌های گوناگون است و پیروی از رهنمودهای تربیتی قرآن در خانواده، اجتماع، سیاست و...، بسیاری از مشکلات و گرفتاری‌های بشری را رفع می‌کند. مخصوصاً اینکه امروزه به دلایلی تأثیرپذیری از ارزش‌های نظام‌های تربیتی بیگانه و درهم آمیزی آنها با نظام تربیتی قرآن بیشتر شده لذا ضرورت بازگشت به منابع اصیل و آسمانی چون قرآن کریم جهت برنامه‌ریزی نظام تربیتی بیشتر می‌گردد. از این رو پژوهش حاضر به دنبال بررسی روش‌های تربیتی از منظر قرآن است.

در پیشینه روش‌های تربیتی از دیدگاه قرآن کریم، کتاب‌های تعلیم و تربیت اسلامی از دکتر علی شریعتمداری و تربیت اسلامی اثر علی قائمی نوشته شده و همچنین در کتب تفسیری، ذیل آیات تربیتی و کتب اخلاقی پژوهش‌هایی انجام شده است. در این مقاله دسته‌بندی جدیدی در استخراج و ضرورت معرفی و ارائه روش‌های تربیتی قرآن با استناد به آیات قرآنی ارائه گردیده است. سؤال اصلی این تحقیق این است که آیا در قرآن روش‌های تربیتی ارائه شده است؟ و آیا روش‌های تربیتی قرآن قابل اجرا می‌باشد؟

مفهوم شناسی

روش متد، منهج (method): در لغت به معنای طریقه، قاعده، قانون و شیوه است. (دهخدا، ۱۳۷۷: ۱۰۹۰۴/۸) در اصطلاح علمی و کاربردهای اصطلاحی، معانی مختلفی برای واژه «روش» قابل طرح است:

۱- فن (فنون) گردآوری اطلاعات. (روش مصاحبه، روش مطالعه، روش پرسشنامه، روش کتابخانه‌ای)

۲- راه و روش تحلیل و پردازش داده‌ها و اطلاعات. (روش آمار، روش نوین، روش سنتی، روش کمی، روش کیفی)

۳- سطح تحلیل. (توصیفی - تحلیلی؛ هنجاری)

۴- طریقه سامان دادن پژوهش (مهندسی پژوهش) از کجا شروع کند و به کجا پایان کند. ۹

۵- نوع نگاه به موضوع. (پدیدارشناسانه، ساختارگرایانه، هرمنوتیکی)

۶- نوع استدلال. (روش قیاسی: از کل به جزء؛ روش استقرائی: از جزء به کل؛ لمّی؛

ائی؛ غیره)

۷- طریق معرفت. (تاریخی، نقلی، عقلی و فلسفی، شهودی، تجربی و علمی)

(حقیقت، ۱۳۹۴: ۷۹-۷۰)

روش در تمامی این معانی یک قدر مشترک دارد که عبارت است از: راه رسیدن به مقصد (معرفت).

تربیت: به معنای پروردن و آداب و اخلاق به کسی یاد دادن و پروردن کودک تا بالغ شدن؛ مصدر باب تفعیل و از ریشه «رَبَّو» یا «رَبَّب» است که به معنای رشد و نمو و پرورش دادن و غذا دادن و مانند آن به کار می‌رود. (دهخدا، ۱۳۷۷: ۴/۵۷۷۶؛ ابن فارس، ۱۴۲۳: / ماده رَبَّ و رَبَّی؛ فراهیدی، ۱۴۱۴: ۸/ ماده رَبَّ و ...). تربیت در اصطلاح، رشد طبیعی و تدریجی و هماهنگ همه نیروها و استعدادهای آدمی و یا ارائه نوعی زندگی است که با ساخت شخصیت انسان مطابق و مبتنی بر ارزش‌های معنوی است. (ژاتو، ژان، ۱۳۹۶: ۲۵۸) در تعریف تخصصی تربیت گفته شده است: «تربیت فرایند یاری‌رسانی به مربی برای ایجاد تغییر تدریجی در گستره زمان در یکی از ساحت‌های بدنی، ذهنی، روحی و رفتاری است که به واسطه عامل انسانی دیگر به منظور دستیابی وی به کمال انسانی و شکوفا کردن استعدادهای او یا بازدارندگی و اصلاح صفات و رفتارهایش صورت می‌گیرد» (اعرافی، ۱۳۹۱: ۱/۱۴۱).

۱۰ روش تربیتی: در اصطلاح عبارت است از: «شیوه ایجاد (انتقال)، اصلاح یا تثبیت بینش‌ها و ارزش‌ها به مربی که گاهی موجب کاهش رفتار منفی یا تقویت رفتار مثبت در یکی از ساحت‌های تربیتی انسان (عقلی، عاطفی، جسمانی و ...) می‌شود. به طوری که تغییری در شناخت یا رفتار یا عاطفه فرد بر اساس مبانی و اصول یک مکتب تربیتی و در راستای اهداف آن شکل می‌دهد» (رضایی اصفهانی، ۱۳۹۴: ۳/۲۰).

در تعریفی دیگر روش تربیتی عبارت است از: «رفتارها و فعالیت‌هایی که مربی برای هدفی خاص، به منظور تأثیرگذاری بر فراگیران انجام می‌دهد. روش باید از فاعلی صادر شده باشد و در شخصیت فراگیران مؤثر باشد» (اعرافی، ۱۳۹۱: ۱۵۵/۱).

روش پژوهش

این تحقیق با گردآوری اطلاعات به روش کتابخانه‌ای انجام گرفته است. منابع کتابخانه‌ای شامل کتاب، مقاله و دیگر آثار مکتوب اعم از کاغذی و رایانه‌ای است. منبع اصلی در این تحقیق کتب تفسیری و علوم تربیتی است. روش تحقیق، توصیفی - تحلیلی است که در این روش ضمن توصیف اطلاعات گردآوری شده، مورد تحلیل نیز قرار داده شده است.

روش‌های تربیت قرآنی

با نگاهی گذرا به روش‌های تربیتی ذکر شده در منابع علوم تربیتی متوجه می‌شویم که ملاک و معیارهای مورد اتفاقی بین صاحب‌نظران برای تعیین روش‌های تربیتی وجود نداشته است. اما روش‌های تربیتی را بر اساس جهات چندی می‌توان تقسیم‌بندی کرد:

الف: تقسیم روش‌ها بر اساس حوزه تأثیر: شناختی (تعقل، تفکر، تعلیم و ...); رفتاری (دفع بدی با خوبی، عبادات عملی و ...); عاطفی (محبت و ...)

ب: تقسیم روش‌ها بر اساس حوزه عمل: فردی (تزکیه نفس) و اجتماعی (امر به معروف و نهی از منکر)

ج: تقسیم روش‌ها بر اساس نوع تأثیر: ایجاد (امر به معروف); اصلاحی (نهی از منکر); تثبیتی (تمرین و تکرار)

د: تقسیم بر اساس ابعاد تربیت: عقلانی، (تفکر)، عاطفی (محبت) و ...

هن: تقسیم بر اساس گستره و قلمرو روش‌ها: روش‌های جزئی و کلان روش‌ها
(روش‌های فرعی و اصلی)

و: تقسیم بر اساس نتیجه روش:

یک: روش‌های منفی کاهش رفتار همچون جریمه و تنبیه؛

دو: روش‌های مثبت کاهش رفتار؛

سه: روش‌های تقویت رفتار.

ز: تقسیم روش‌ها از جهت اشتراک و عدم آن: مشترک بین قرآن و علوم (تشویق و تنبیه و ...)

روش خاص قرآن (تزکیه و ...) روش خاص علوم تربیتی (شرطی کردن).

ح: روش‌های عام و خاص: (روش‌هایی برای همه ابعاد تربیتی؛ روش‌های تربیتی

مخصوص یک بعد تربیتی (مثل تزکیه برای تربیت اخلاقی و نیز محبت برای تربیت

عاطفی و ...). (رضایی اصفهانی، ۱۳۹۴: ۲۱/۳) از منظر قرآن کریم هر یک از این روش‌ها

مورد توجه قرآن است و قرآن به همه این روش‌ها در مسیر هدایت و تربیت استفاده کرده

است. به گونه‌ای که در بررسی روش‌های تربیتی در قرآن، با در نظر گرفتن همه این

تقسیم‌بندی‌ها، نمونه‌هایی با بیش از یکصد روش تربیتی قابل استفاده است.

در تحقیق حاضر نمونه‌هایی از روش‌های تربیتی قرآن براساس هشت تقسیم‌بندی

۱۲ مطرح شده، مورد تحلیل و بررسی قرار می‌گیرد:

۱- روش‌های تربیت قرآنی بر اساس حوزه تأثیر: (شناختی، رفتاری،

عاطفی)

الف) روش‌های شناختی

منظور از روش‌های شناختی تربیتی، شیوه‌هایی است که رشد و پرورش شناخت و معرفت انسان را به همراه دارد و در قرآن موارد فراوانی از این روش مورد اشاره قرار گرفته است. نمونه‌هایی از این روش‌های شناختی عبارتند از:

۱. تربیت به علم آموزی

این شیوه تربیتی رشد دهنده بعد عقلانی و علمی انسان است تا وی به صفت علم و قدرت خداوند آگاه شده و در پرتو این صفات الهی تربیت شود: «اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَمِنَ الْأَرْضِ مِثْلَهُنَّ يَتَنَزَّلُ الْأَمْرُ بَيْنَهُنَّ لِتَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ وَأَنَّ اللَّهَ قَدْ أَحَاطَ بِكُلِّ شَيْءٍ عِلْمًا»؛ (طلاق/۱۲) خدا کسی است که هفت آسمان را آفرید و از زمین (نیز) همانند آنها را. فرمان (او) در میان آنها فرود می‌آید، تا این‌که بدانید که خدا بر هر چیزی تواناست و این‌که به یقین، علم خدا به هر چیزی احاطه دارد.

۲. تربیت به تعقل و تفکر

تفکر و تعقل، قوه عقل و نیروی فکر انسان را فعال می‌کند از این‌رو بعد عقلانی وی را پرورش می‌دهد. علاوه بر آن، اندیشیدن در آیات الهی زمینه‌ساز توجه انسان به خدا و کلمات او و استفاده از آنها در زندگی است که تأثیر تربیتی فراوانی بر انسان دارد: «وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ» (نحل/۴۴)؛ (قرآن) را به سوی تو فرو فرستادیم، تا آنچه را که به سوی مردم فرود آمده، برای آنان روشن کنی؛ و تا شاید آنان تفکر کنند.

۳. تربیت به حکمت

این نوع تربیت زمینه‌ساز پرورش عقلانی و بیدار ساختن فکر و عقل مردم است: «أُدْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمَةِ» (نحل/۱۲۵)؛ با حکمت و پند نیکو، به راه پروردگارت فرا خوان.

۴. تربیت به پرسش‌گری

شیوه پرسش از مخاطب، تأثیر زیادی در جلب توجه وی دارد چون تأثیر مطلب را در مخاطب بیشتر می‌کند: «قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَالْبَصِيرُ»؛ (انعام/۵۰) آیا نابینا و بینا مساوی‌اند؟! «أَفَمَنْ يَخْلُقُ كَمَنْ لَا يَخْلُقُ أَفَلَا تَذَكَّرُونَ»؛ (نحل/۱۷) و آیا کسی که می‌آفریند، همچون کسی است که نمی‌آفریند؟! آیا (غافلید) و متذکر نمی‌شوید؟! «أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ وَأَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتَابَ أَفَلَا تَعْقِلُونَ»؛ (بقره/۴۴) آیا مردم را به نیکی فرمان می‌دهید و خودتان را فراموش می‌کنید؟ در حالی که شما کتاب (خدا) را می‌خوانید؟! پس آیا خردورزی نمی‌کنید؟!.

۵. تربیت به استدلال

این شیوه در راستای تربیت منطقی و عقلانی مردم است که عقل آنها رشد کند و مطالب را با استدلال بپذیرند: «أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِي حَاجَّ إِبْرَاهِيمَ فِي رَبِّهِ أَنْ آتَاهُ اللَّهُ الْمُلْكَ»؛ (بقره/۲۵۸) آیا اطلاع نیافتی از [حال] کسی که چون خدا به او فرمانروایی داده بود، با ابراهیم در باره پروردگارش بحث [و جدل] کرد؟. «قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ»؛ (نمل/۶۴) بگو: اگر راست می‌گویید دلیل روشنتان را بیاورید!.

۶. تربیت به مقایسه

قرآن برای تأثیر تربیتی برخی امور و برای نشان دادن برتری چیزی، به مقایسه آنها می‌پردازد و پاسخ آن را به عهده مخاطب می‌گذارد تا عقل و وجدان او را بیدار کند و به اختیار خود یکی را برگزیند.

ب) روش‌های تربیت رفتاری

منظور از روش‌های رفتاری تربیتی، شیوه‌هایی است که در حوزه رفتار انسان نمود پیدا می‌کند و در قرآن موارد فراوانی از این روش مورد اشاره قرار گرفته است. نمونه‌هایی از این روش‌های رفتاری عبارتند از:

۱. تربیت به اطاعت

قرآن در موارد فراوانی با دستورهای رفتاری در حوزه اطاعت و پیروی از خدا و رسول و پیشوایان، به تربیت رفتاری مردم می‌پردازد: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ»؛ (نساء/۵۹) ای کسانی که ایمان آورده‌اید! خدا را اطاعت کنید؛ و فرستاده [خدا] و صاحبان امر (خود) تان را اطاعت نمایید. اطاعت از قوانین الهی تربیت کننده و رحمت‌آفرین است؛ زیرا زمینه سعادت فرد و جامعه را فراهم می‌سازد و آنها را از آلودگی و انحراف نجات می‌بخشد و مشمول لطف الهی می‌کند.

۲. تربیت به عمل‌گرایی

این شیوه تربیتی، عمل‌گرایی را در جامعه گسترش می‌دهد: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ * كَبُرَ مَقْتًا عِنْدَ اللَّهِ أَنْ تَقُولُوا مَا لَا تَفْعَلُونَ»؛ (صف/۲ و ۳) ای کسانی که ایمان آورده‌اید! چرا می‌گویید آنچه را انجام نمی‌دهید؟ نزد خدا (موجب) خشم بزرگ است اینکه بگویید آنچه را انجام نمی‌دهید!

۳. تربیت به جدال نیکو

«جدال نیکو» زمینه‌ساز تربیت اجتماعی افراد لجوج و اصلاح رفتار آنان است: «وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ»؛ (نحل/۱۲۵) و با آنان به آن (شیوه‌های) که نیکوتر است، مناظره کن!

ج) روش‌های تربیت عاطفی

منظور از روش‌های عاطفی تربیتی، شیوه‌هایی است که با توجه به تحت تأثیر قرار دادن ابعاد مختلف عواطف و احساسات انسان، زمینه‌ساز رشد و پرورش اوست و در قرآن موارد فراوانی از این روش مورد اشاره قرار گرفته است. نمونه‌هایی از این روش‌های عاطفی عبارتند از:

۱. تربیت به موعظه

این نوع تربیت زمینه‌ساز پرورش عاطفی و اخلاقی انسان است: «وَأَلْمُوعِظَةُ الْحَسَنَةِ»؛ (نحل/۱۲۵) با پند نیکو، به راه پروردگارت فرا خوان». اندرزهای نیکو، تحریک عواطف انسان‌ها در جهت توجه به حق و حقیقت است و این‌گونه انسان‌ها را تربیت می‌کند.

۲. تربیت ایمانی

این نوع تربیت نیز زمینه‌ساز تربیت عاطفی انسان است چونکه ایمان ریشه در عواطف انسان دارد و از این حیث، ماندگارتر از ایمانی است که مبتنی بر استدلال عقلی باشد: «وَالَّذِينَ آمَنُوا أَشَدُّ حُبًّا لِلَّهِ»؛ (بقره/۱۶۵) و [لی] کسانی که ایمان آورده‌اند خدا را بیشتر دوست دارند». عشق مؤمنان به خدا ریشه در فطرت آنان دارد و چون محبوب حقیقی خداست؛ پس به او عشق می‌ورزند.

«قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ»؛ (آل عمران/۳۱) بگو: اگر همواره خدا را دوست می‌دارید، پس از من پیروی کنید؛ تا خدا دوستتان بدارد.

۲- روش‌های تربیت قرآنی بر اساس حوزه عمل: (فردی و اجتماعی)

حوزه عمل انسانی به دو بخش تقسیم می‌شود. یک بخش مرتبط با فرد است و یک بخش مرتبط با اجتماع انسانی است. از این رو روش‌های تربیتی نیز به تناسب این دو بخش متفاوتند و در قرآن روش‌های تربیتی متعددی بر این اساس وجود دارد.

الف) روش‌های فردی

منظور از روش‌های فردی تربیت، روش‌هایی است که قرآن با در نظر داشت عمل فردی ارائه داده است و برخی نمونه‌ها عبارتند از:

۱. تربیت در معاشرت

این روش تربیتی، فرد را در زمینه معاشرت صحیح در انتخاب یار و دوست و همراه، آگاه می‌کند: «وَاصْبِرْ نَفْسَكَ مَعَ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَهُ»؛ (کهف/۲۸) و خودت را با کسانی شکیبا ساز که بامدادان و عصرگاهان پروردگارشان را می‌خوانند، در حالی که ذات او را اراده می‌کنند. هر چند ثمره این تربیت فردی، نمود اجتماعی دارد، اما توصیه تربیتی قرآن در این زمینه‌ها به فرد فرد مؤمنین است. در تفاسیر ذکر شده است: «زیرا جامعه اسلامی را این گروه پایه‌گذاری می‌نمایند و اولین نهضت و اجتماع اسلامی را تشکیل می‌دهند و صبر و بردباری در برابر رنج و مشقت تعلیم و تربیت مردم بسیار دشوار است و جز ارواح قدسیه نمی‌توانند آنرا به عهده بگیرند. (حسینی همدانی، ۱۴۰۴: ۲۷۲/۱۰).

۲. تربیت در دوست‌یابی

دوستی و انتخاب دوست یکی از نیازهای ضروری زندگی هر انسانی است و قرآن از انتخاب دوست ناشایست انسان را برحذر می‌دارد: «یا ویلّتی لیتّنی لم اتّخذ فلاناً خلیلاً»؛ (فرقان/۲۸) ای وای بر من! کاش من فلانی را به دوستی برنگزیده بودم!

۳. روش تربیتی تکرار و تلقین

در این روش متربی در موقعیت‌های مختلف از طریق به زبان آوردن گفتاری معین یا در دل گذراندن آن، خود را برای انجام یا ترک عملی آماده می‌کند: «و اذکر ربک فی نفسک تضرعاً و خیفهً و دون الجهر من القول بالغدو و الاصل و لا تکن من الغافلین»؛ (اعراف/۲۰۵) پروردگارت را در دل خود از روی تضرع و خوف و آهسته و آرام، صبحگاهان و شامگاهان یاد کن! و از غافلان مباش. برخی روش تربیتی تلقین را از قول به فعل توسعه داده‌اند، یعنی با آشکار ساختن عملی در اعضاء و جوارح، سایه و طنین آن عمل به درون نفس انسان افکنده می‌شود (باقری، ۱۳۷۲: ۶۸).

ب) روش‌های اجتماعی

روش‌های اجتماعی روش‌هایی هستند که اجتماع انسانی را تحت تأثیر قرار می‌دهند و باعث تربیت اجتماعی می‌شوند. برخی از این روش‌ها که در قرآن استفاده شده‌اند، عبارتند از:

۱. تربیت الگویی

این روش از مهم‌ترین روش‌ها در تربیت اجتماعی است، چون‌که انسان‌ها با حضور در اجتماع به راحتی از یکدیگر در زمینه‌های مختلف الگو می‌پذیرند: «لقد کان لکم فی رسول

اللَّهُ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ»؛ احزاب/۲۱)؛ بیقین برای شما در (روش) فرستاده خدا، (الگوی برای) پیروی نیکوست. «قَدْ كَانَتْ لَكُمْ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ فِي إِبْرَاهِيمَ وَالَّذِينَ مَعَهُ» (ممتحنه/۴) بیقین برای شما در (روش) ابراهیم و کسانی که همراه اویند (الگوی برای) پیروی نیکوست.

۲. تربیت به مشورت

مشورت در انجام امور موجب استفاده از فکر و تجربه دیگران و شکوفایی استعدادهاى درونی انسان می‌شود و زمینه مهربانی اجتماعى را فراهم می‌آورد. قرآن کریم به پیامبر اکرم (ص) دستور می‌دهد که در امور مربوط به مردم با آنها مشورت نماید: «وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ»؛ (آل عمران/۱۵۹) و در کارها، با آنان مشورت کن.

ج) روش‌های مشترک تربیت فردی و اجتماعى

این روش‌ها هم جنبه کاربرد فردی و هم اجتماعى دارند. برخی از این روش‌ها عبارتند از:

۱. تربیت به امر به معروف و نهی از منکر

این روش به عنوان یکی از روش‌های شاخص تربیت قرآنى مورد تأکید قرار گرفته است: «وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ»؛ (آل عمران/۱۰۴) و باید از میان شما، گروهی (مردم را) به سوی نیکی دعوت کنند، و به [کار] پسندیده فرمان دهند و از [کار] ناپسند منع کنند. و تنها آنان رستگارند.

۲. تربیت به عبادات

یکی از روش‌های تربیت قرآنى، تربیت از طریق انجام عبادات فردی و اجتماعى است که نقش مهمی در تربیت فردی و اجتماعى انسان‌ها دارد. نماز، روزه، حج، زکات و دیگر عبادات از نظر فردی و اجتماعى باعث تربیت انسان است. مثلاً اقامه نمازهای واجب و

مستحب باعث ذکر و یاد خدا می‌شود و از این طریق نقش مهمی در تربیت فرد فرد انسان دارد: «وَأَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِي»؛ (طه/۱۴) و نماز را برای یاد من، به پا دار. همچنین اثرات اجتماعی اقامه نماز نیز نمودهای فراوانی دارد: «وَأَقِمِ الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ»؛ (عنکبوت/۴۵) و نماز را برپا دار؛ [چرا] که نماز از [کارهای] زشت و ناپسند باز می‌دارد» و یا مانند نماز جمعه آثار تربیتی اجتماعی فراوانی دارد: روزه نیز از این قبیل عبادات است که تربیت فردی و اجتماعی را در پی دارد: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِن قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ»؛ (بقره/۱۸۳)؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید! روزه بر شما مقرر شد، همانگونه که بر کسانی که پیش از شما بودند مقرر شده بود؛ تا شاید شما خود نگهدار باشید. حج نیز کلان‌روشی تربیتی است و با زیرمجموعه‌های متعدد، آثار تربیتی فردی و اجتماعی فراوانی دارد که هر سال در سرزمین مکه برگزار می‌شود: «وَأَذِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ»؛ (حج/۲۶) و حج را به مردم اعلام کن، تا به سوی تو آیند.

در مدت برگزاری مناسک حج، حاجیان عبادات مخصوصی انجام می‌دهند و معمولاً از نظر روحی منقلب می‌شوند و بعد از بازسازی معنوی خویش، به شهر و کشور خود باز می‌گردند و این دستاورد روحی را به بدنه جامعه اسلامی تزریق می‌کنند و علاوه بر تربیت فردی، موجب تربیت اجتماعی می‌شوند.

۳- روش‌های تربیت قرآنی بر اساس نوع تأثیر: (ایجاد، اصلاحی و

تثبیتی)

الف) ایجاد

روش‌های ایجاد تربیت روش‌هایی هستند که به ایجاد و رشد و پرورش ویژگی‌های جدیدی در متربی کمک می‌کنند مانند روش الگویی، داستان‌گویی، عبرت‌آموزی، تشویق، انذار و تبشیر، تلقین به نفس، تحمیل به نفس، تشبیه و تمثیل، ارایه علامت و نشانه، پرسش‌گری، تکریم شخصیت، رفق و مدارا، تفکر و تعقل، ایجاد عادت و ... هستند.

۱. روش الگویی

از این روش در قرآن فراوان استفاده شده است و برخی پیامبران الهی به خصوص پیامبر گرامی اسلام به عنوان بهترین الگوهای تربیتی معرفی شده‌اند: «قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ»؛ آل عمران/۳۱ بگو: اگر خدا را دوست می‌دارید، از من پیروی کنید؛ تا خدا نیز شما را دوست بدارد.

۲. روش تشویق

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَىٰ تِجَارَةٍ تُنْجِيكُمْ مِنْ عَذَابِ أَلِيمٍ»؛ (صف/۱۰) ای کسانی که ایمان آورده‌اید! آیا شما را به تجارتی راهنمایی کنم که شما را از عذاب دردناک رهایی می‌بخشد؟!

ب) اصلاحی

روش‌های اصلاحی تربیت روش‌هایی هستند که به اصلاح ابعاد مختلف تربیتی در متربی کمک می‌کنند. هر یک از روش‌های موعظه، محاسبه، معاتبه و معاقبه، امر به معروف

و نهی از منکر، تغافل (چشم‌پوشی)، توبه، مقایسه اعمال، وعده پاداش دادن، عمل به ضد تنبیه و غیره می‌توانند روشی اصلاحی در تربیت باشند که در قرآن مورد توجه قرار گرفته‌اند. («بررسی روش‌های تربیت اخلاقی در قرآن کریم»، پایان‌نامه ارشد آقای سید صغیر حسین‌شاه، مدرسه عالی قرآن و حدیث، جامعه المصطفی العالمیه، ۱۳۹۱ ش) نمونه‌هایی از این روش‌های اصلاحی عبارتند از:

۱. امر به معروف و نهی از منکر

با امر به خوبی‌ها و منع متربی از بدی‌ها در جامعه یکی از روش‌های اصلاحی تربیت افراد و اجتماع است که بر اساس آیات قرآن اجرای این روش تربیتی واجب است و لازم است که به صورت سازماندهی شده و با رعایت شرایط، مراتب و مراحل انجام گیرد: «و لَتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ»؛ (آل عمران/۴) و برای رسیدن به وحدت باید از میان شما، جمعی دعوت به نیکی، و امر به معروف و نهی از منکر کنند. و رستگاران آنها هستند.

۲. انذار و تبشیر

این روش به معنای آگاهی دادن از مجازات و پیامد سوء عمل و در نقطه مقابل روش ترغیب و بشارت به رحمت و فضل خداوند است و مراد آن است که متربی از نتایج سوء عمل و پیامدهای خوشایند آن آگاه شود: «إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ بِالْحَقِّ بَشِيرًا وَ نَذِيرًا»؛ (بقره/۱۱۹) ما تو را به حق، برای بشارت و بیم دادن (مردم جهان) فرستادیم.

ج) تثبیتی

روش‌های تثبیتی روش‌هایی هستند که به نهادینه شدن یک ویژگی تربیتی در متربی کمک می‌کنند تا در عرصه بینش و رفتار متربی تأثیر گذاشته و او را کمک کند. در قرآن

از ایجاد بینش، مرحله‌ای کردن تکالیف یادآوری نعمت‌ها، ابتلاء و امتحان، مجازات به قدر خطا، فریضه‌سازی، مشارطه، تکلیف به قدر وسع، تمرین و تجربه، مواجهه با نتایج اعمال، عطا و حرمان به عنوان روش‌های تثبیتی می‌توان نام برد:

۱. روش تمرین

انجام مکرر عبادات موجب می‌شود که روح فرد مسلمان با یاد خدا انس گیرد و بر ایمان او افزوده شود: «أَقِمِ الصَّلَاةَ لِدُلُوكِ الشَّمْسِ إِلَى غَسَقِ اللَّيْلِ وَقُرْآنَ الْفَجْرِ إِنَّ قُرْآنَ الْفَجْرِ كَانَ مَشْهُودًا»؛ (اسراء/۷۸) نماز را از زوال خورشید (هنگام ظهر) تا نهایت تاریکی شب [نیمه شب] برپا دار؛ و همچنین قرآن فجر [نماز صبح] را؛ چرا که قرآن فجر، مشهود (فرشتگان شب و روز) است.

۲. روش ایجاد بینش

«أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَتَكُونَ لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَا أَوْ آذَانٌ يَسْمَعُونَ بِهَا فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ وَ لَكِن تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ»؛ (حج/۴۶) آیا آنان در زمین سیر نکردند، تا دل‌هایی داشته باشند که حقیقت را با آن درک کنند؛ یا گوش‌هایی که با آن ندای حق را بشنوند؟! زیرا بسیار می‌شود که چشم‌های ظاهر نابینا نمی‌شود، بلکه دل‌هایی که در سینه‌هاست کور می‌شود.

۴- روش‌های تربیت قرآنی بر اساس ابعاد و ساحت‌های تربیت:

اعتقادی اخلاقی، هنری، اقتصادی و ...

ساحت‌های تعلیم و تربیت با توجه به حیثیت‌ها یا شئون حیات آدمی به شش قسم دوتایی تقسیم می‌شوند و عبارتند از: تعلیم و تربیت اعتقادی، عبادی و اخلاقی؛ تعلیم و تربیت زیبایی‌شناسی و هنری؛ تعلیم و تربیت زیستی و بدنی؛ تعلیم و تربیت اقتصادی و حرفه

ای؛ تعلیم و تربیت علمی؛ و فناورانه، تعلیم و تربیت اجتماعی و سیاسی (مبانی نظری سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، ۱۳۹۰: ۱۵۹). در قرآن برای تربیت انسان در هر یک از این ابعاد روش‌های متعددی بیان شده است:

الف) تعلیم و تربیت اعتقادی، عبادی، اخلاقی

در قرآن آیات فراوانی در این ابعاد آمده است که به نمونه‌هایی از آنها در موضوعات قبلی اشاره شده است.

ب) تعلیم و تربیت زیستی و بدنی

خداوند متعال در قرآن خود را «قوی» می‌نامد: «أَنَّ الْقُوَّةَ لِلَّهِ جَمِيعاً»؛ (بقره/۱۶۵) تمامی قدرت و توانایی از آن خداوند است این مسأله نشان‌دهنده این اس که خداوند قوی بودن را دوست دارد و در برخی آیات، قوی بودن که یکی از ابعاد پرورش جسمی است، به عنوان یک ویژگی مثبت یاد شده است.

قرآن در بیان داستان حضرت موسی (ع) از نیرومندی و قوی بودن آن حضرت در موارد مختلفی یاد می‌کند. در ماجرای کشتن مرد فرعون با یک ضربه او را کشت: «فَوَكَزَهُ مُوسَى فَقَضَى عَلَيْهِ»؛ (قصص/۱۵) موسی مشت محکمی بر سینه او زد و کار او را ساخت (و بر زمین افتاد و مرد!) و این نشان از قوی بودن آن حضرت داشت.

در ماجرای کمک به آب دادن به گوسفندان دختران شعیب نیز قوت خود را نشان داد و این قوی بودن مورد استدلال دختران شعیب (ع) در استخدام آن حضرت قرار گرفت: «يَا أَبَتِ اسْتَأْجِرْهُ إِنَّ خَيْرَ مَنِ اسْتَأْجَرْتَ الْقَوِيُّ الْأَمِينُ»؛ (قصص/۲۶) پدرم! او را استخدام کن، چرا که بهترین کسی را که استخدام می‌توانی کنی آن کس است که قوی و امین باشد.

ج) تعلیم و تربیت اجتماعی سیاسی

این نوع تربیت در تحقق اهداف مادی و معنوی جامعه نقش اساسی دارد. در قرآن به این بعد فراوان توجه داده شده است: «یا ایها الذین آمنوا لا تتخذوا بطانة من دونکم»؛ (آل عمران/۱۱۸) ای کسانی که ایمان آورده‌اید محرم اسراری از غیر خود انتخاب نکنید. در این آیه در زمینه تربیت سیاسی اجتماعی ضمن تشبیه لطیفی به مؤمنان هشدار داده که غیر از هم مسلکان خود برای خود، دوست و هم‌رازی انتخاب نکنند و بیگانگان را از اسرار و رازهای درونی خود با خبر نسازند. یعنی کفار شایستگی دوستی شما را ندارند، و نباید آنان دوست و محرم اسرار شما باشند. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۶۴/۳)

در بیان مشابهی قرآن می‌فرماید: «و لا ترکنوا الی الذین ظلموا فتمسکم النار»؛ (هود/۱۱۳) و تکیه بر ظالمان نکنید که موجب می‌شود آتش شما را فرو گیرد.

قرآن به طور خاص در زمینه تربیت اجتماعی نیز توصیه‌های فراوانی دارد: «یا ایها الذین آمنوا لا یسخر قوم من قوم ... و لا تلمزوا انفسکم و لا تتابزوا باللقاب بس اسم الفسوق بعد الایمان و من لم یتب فأولئک هم الظالمون * یا ایها الذین آمنوا اجتنبوا کثیراً من الظن ان بعض الظن اثم و لا تجسسوا و لا یغتب بعضکم بعضاً ...»؛ (حجرات/۱۱-۱۲) ای کسانی که ایمان آورده‌اید نباید گروهی از مردان شما گروه دیگر را استهزا کنند، ... و یکدیگر را مورد طعن و عیب‌جویی قرار ندهید و با القاب زشت و ناپسند یاد نکنید، بسیار بد است که بر کسی بعد از ایمان نام کفر بگذارید، و آنها که توبه نکنند ظالم و ستمگرند. * ای کسانی که ایمان آورده‌اید! از بسیاری از گمان‌ها بپرهیزید، چرا که بعضی از گمان‌ها گناه است، و هرگز (در کار دیگران) تجسس نکنید، و هیچیک از شما دیگری را غیبت نکند...

د) تعلیم و تربیت اقتصادی و حرفه‌ای

قرآن در زمینه تربیت اقتصادی و حرفه‌ای در حوزه‌های منابع انسانی، مالی و سرمایه‌ای، مدیریت اقتصادی در حوزه‌های تولید، توزیع و مصرف، کسب و کار مولد مانند دامداری، کشاورزی، صنعت و تجارت توصیه‌های مهمی دارد: «اللَّهُ الَّذِي سَخَّرَ لَكُمْ الْبَحْرَ لَتَجْرِيَ الْفُلُكُ فِيهِ بِأَمْرِهِ وَ لَتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ وَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ»؛ (جاثیه/۱۲) خداوند همان کسی است که دریا را مسخر شما کرد تا کشتی‌ها به فرمانش در آن حرکت کنند و بتوانید از فضل او بهره‌گیرید، و شاید شکر نعمتهایش را بجا آورید.

قرآن درباره مدیریت اقتصادی اموال یتیمان می‌فرماید: «وَ لَا تُؤْتُوا السُّفَهَاءَ أَمْوَالَكُمُ الَّتِي جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ قِيَامًا وَ ارزُقُوهُمْ فِيهَا وَ اَكْسُوهُمْ وَ قُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَعْرُوفًا»؛ (نساء/۵) و اموال خود را که خداوند وسیله قوام زندگی شما قرار داده به دست سفیهان ندهید و از آن، به آنها روزی دهید، و لباس بر آنها بپوشانید و سخن شایسته به آنها بگوئید.

ه) تعلیم و تربیت علمی و فن‌آوری

قرآن به تحصیل علم و شناخت سنت‌ها و قوانین الهی در تمام هستی ترغیب کرده است و انسان‌ها را به تفکر در هستی و نگرش در پدیده‌های مختلف آن و دقت و تأمل در شگفتی‌های آفرینش و استحکام نظام هستی تشویق کرده است: «إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ اخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَ النَّهَارِ وَ الْفُلْكِ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِمَا يَنْفَعُ النَّاسَ وَ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ مَاءٍ فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَ بَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ وَ تَصْرِيفِ الرِّيَّاحِ وَ السَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ لآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ»؛ (بقره/۱۶۴) در آفرینش آسمانها و زمین، و آمد و شد شب و روز، و کشتی‌هایی که در دریا به سود مردم در حرکتند، و آبی که خداوند از آسمان نازل کرده، و با آن زمین را پس از مرگ زنده نموده و انواع جنبندگان را در آن گسترده و (همچنین) در تغییر مسیر بادهای ابرهایی که در میان زمین و آسمان

معلقند، نشانه‌هایی است (از ذات پاک خدا و یگانگی او) برای مردمی که عقل دارند و می‌اندیشند.

قرآن نتیجه توجه به علم را، خشیت که مولود سیر در آیات آفاقی و انفسی و آگاهی از علم و قدرت پروردگار و هدف آفرینش است، معرفی می‌کند: «إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ»؛ (فاطر/۲۸) (آری) حقیقت چنین است، از میان بندگان خدا تنها دانشمندان از او می‌ترسند.

و) تعلیم و تربیت زیبایی‌شناسی و هنری

شناسایی جمال و هنر کلام و بیان قرآن و کشف علل و عوامل تاثیرگذار در انفعال احساسات درونی و باطنی انسان و کشش به آن است و در محورهایی مانند شناخت جایگاه قرآن در جذب مخاطب، اثرگذاری معنوی، هدفمندی زیبایی‌شناسی قرآنی، ساختار هندسی قرآن و هماهنگی‌های لفظی و معنایی قرآن قابل بحث است. (ایازی، ۱۳۸۸: شماره اول/۶۶)

خداوند درباره جایگاه زیبای انسان در آفرینش می‌فرماید: «وَ إِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ وَ نَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَ تُقَدِّسُ لَكَ قَالَ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ»؛ (بقره/۳۰) هنگامی که پروردگار تو به فرشتگان گفت: من در روی زمین جانشین و حاکمی قرار خواهم داد. فرشتگان گفتند (پروردگارا) آیا کسی را در زمین قرار می‌دهی که فساد و خونریزی کند؟ (زیرا موجودات زمینی دیگر که قبل از این آدم پا به عرصه وجود گذاشتند، به حکم طبع جهان ماده نیز آلوده فساد و خونریزی شدند، اگر هدف از آفرینش انسان عبادت است) ما تسبیح و حمد تو را به جا می‌آوریم، پروردگار فرمود: من حقایقی را می‌دانم که شما نمی‌دانید.

خداوند درباره زیبایی قرآن می‌فرماید: «اللَّهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُتَشَابِهًا مَثَانِيَ تَقْشَعِرُّ مِنْهُ جُلُودُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ ثُمَّ تَلِينُ جُلُودُهُمْ وَقُلُوبُهُمْ إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ»؛ (زمر/۲۳) خداوند بهترین سخن را نازل کرده، کتابی که آیاتش (از نظر لطف و زیبایی و عمق محتوا) همانند یکدیگر است، آیاتی مکرر دارد (تکراری شوق‌انگیز) که از شنیدن آیاتش لرزه بر اندام کسانی که از پروردگارشان خاشعند می‌افتد، سپس برون و درونشان نرم و متوجه ذکر خدا می‌شود. قرآن کتابی است که آیاتش هماهنگ و همصدا و از نظر لطف و زیبایی و عمق بیان همانند یکدیگر است «کتاباً مُتَشَابِهًا». منظور از «متشابه» در اینجا کلامی است که قسمت‌های مختلف آن با یکدیگر هم‌رنگ و هماهنگ می‌باشد، هیچگونه تضاد و اختلافی در میان آن نیست، خوب و بد ندارد، بلکه یکی از یکی بهتر است. این درست بر خلاف کلمات انسان‌ها است که هر قدر در آن دقت شود هنگامی که گسترده و وسیع گردد خواه ناخواه اختلافات و تناقض‌ها و تضادهایی در آن پیدا می‌شود، بعضی در اوج زیبایی است و بعضی کاملاً عادی و معمولی، بررسی آثار نویسندگان معروف و بزرگ اعم از نثر و نظم نیز گواه زنده این مطلب است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۱۹/۴۳۲).

۵- روش‌های تربیت قرآنی بر اساس گستره و قلمرو: (کلان روش‌ها و

روش‌های جزئی)

الف) کلان روش‌ها یا روش‌های اصلی تربیتی

۲۸

کلان روش‌های تربیتی زمینه‌ساز پرورش متریان و تکوین و تعالی وجوه مشترک هویتی آنان تأکید می‌کند تا بستر مناسب و فراگیر برای شکل‌گیری جامعه تربیت یافته صالح براساس نظام معیار ربوبی فراهم گردد.

۱. تربیت به «کلان روش حج»

حج شامل روش‌های تربیتی جزئی‌تری مانند احرام، طواف، سعی صفا و مروه، قربانی، بیتوته در منی، وقوف در عرفات و مشعر الحرام و دارای ابعاد مختلف معنوی، اجتماعی و ... است: «وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا» (آل عمران/۹۷)؛ و برای خدا، بر [عهده] مردم است که آهنگ (حج) خانه (او) کنند، (همان) کسی که بتواند به سوی آن راهی بیابد.

۲. تربیت به «کلان روش تقوا»

تقوا یا لباس و پوشش معنوی انسان، به معنای حفظ خویشتن از زیان‌های روحی، روانی، جسمی و ... یک کلان روش است که مراتب، ابعاد و پیامدهای مادی و معنوی زیادی برای متربی دارد: «وَلِبَاسُ التَّقْوَىٰ ذَلِكَ خَيْرٌ ذَلِكَ مِنَ آيَاتِ اللَّهِ لَعَلَّهُمْ يَذَكَّرُونَ» (اعراف/۲۶) و [لی] پوشش (خودنگهداری و) پارسایی، این بهتر است؛ این [ها] از نشانه‌های خداست، باشد که آنان متذکر شوند.

۳. تربیت به «کلان روش یادآوری رستاخیز (معاد)»

این کلان روش تربیتی شامل شیوه‌های فرعی زیادی است. از این رو حدود دو هزار آیه قرآن مستقیم و غیر مستقیم به معاد اشاره دارد. در این کلان‌روش تربیتی، ریز موضوعات زیادی مطرح می‌شود که تأثیر زیادی در تربیت و کنترل افراد در دنیا دارد: «وَنَضَعُ الْمَوَازِينَ الْقِسْطَ لِيَوْمِ الْقِيَامَةِ فَلَا تُظْلَمُ نَفْسٌ شَيْئًا وَإِنْ كَانَ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ أَتَيْنَا بِهَا وَكَفَىٰ بِنَا حَاسِبِينَ» (انبیاء/۴۷) و در روز رستاخیز میزان‌های دادگری را می‌نهمیم، و هیچ کس به (کم‌ترین) چیزی ستم نمی‌شود؛ و اگر (کردارشان) هموزن دانه‌ای از سپندان باشد، آن را می‌آوریم؛ و حسابرسی ما کافی است.

ب) روش‌های جزئی و فرعی تربیتی

روش‌های جزئی تربیتی یا خود مستقل هستند مانند روش جزئی پرسش و مقایسه و یا زیرمجموعه کلان‌روش‌های تربیتی هستند مانند زیرروش‌های تربیتی حج، دعا، معاد و غیره که به مواردی از آنها در تقسیم‌بندی‌های قبلی اشاره شد.

۶- روش‌های تربیت قرآنی بر اساس نتیجه روش

الف) روش‌های منفی کاهش رفتار نامطلوب

وقتی به رفتار ناپسند، عامل ناخوشایندی اضافه شود، رفتار ناپسند کاهش می‌یابد و از بین می‌رود: «وَعَلَى الثَّلَاثَةِ الَّذِينَ خُلِفُوا حَتَّىٰ إِذَا ضَاقَتْ عَلَيْهِمُ الْأَرْضُ بِمَا رَحَّبَتْ وَضَاقَتْ عَلَيْهِمْ أَنْفُسُهُمْ وَظَنُّوا أَنْ لَا مَلْجَأَ مِنَ اللَّهِ إِلَّا إِلَيْهِ ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ لِيَتُوبُوا إِنَّ اللَّهَ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ» (توبه/۱۱۸) و (نیز) بر آن سه [نفر] که (از شرکت در جنگ تبوک) وا مانده بودند، تا آنگاه که زمین با همه پهناوری بر آنان تنگ شد، و آنان از خودشان به تنگ آمدند، و دانستند که هیچ پناهگاهی از (عذاب) خدا جز به سوی او نیست؛ سپس خدا (با رحمتش) به سوی آنان بازگشت، تا توبه کنند؛ [چرا] که خدا بسیار توبه‌پذیر [و] مهرورز است. در این آیات عامل ناخوشایند رویگردانی اجتماعی از تخلف‌کنندگان به عنوان روشی برای کاهش رفتار نامطلوب در جاعه استفاده شده است.

ب) روش‌های مثبت کاهش رفتار نامطلوب

انجام روش‌های مثبت رفتار باعث می‌شود تا انسان‌ها رفتار نامطلوب را ترک نمایند: «وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ يَلْقَ أَثَمًا * يُضَاعَفْ لَهُ الْعَذَابُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَيَخْلُدْ فِيهِ مُهَانًا * إِلَّا مَنْ تَابَ وَآمَنَ وَعَمِلَ عَمَلًا صَالِحًا فَأُولَٰئِكَ يُبَدِّلُ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا» (فرقان/۷۰-۶۸)؛ و هر کس این (کارها) را انجام دهد، [کیفر] گناه را خواهد دید. در روز رستاخیز عذاب برای او دو (یا چند) برابر می‌شود، و در آن (عذاب) به خواری ماندگار خواهد شد! *

مگر کسانی که توبه کنند و ایمان آورند و کار شایسته انجام دهند، پس آنان، خدا بدی‌هایشان را به نیکی‌ها تبدیل می‌کند؛ و خدا بسیار آمرزنده [و] مهرورز است. در این آیات، توبه، ایمان و عمل صالح و نتیجه‌ای که از آن حاصل می‌شود، از روش‌های مثبت کاهش رفتار نامطلوب است.

ج: روش‌های تقویت مثبت رفتار

به طور کلی قرآن کریم با وعده پاداش بهشت و نعمت‌های الهی به تقویت اینگونه رفتارهای مثبت می‌پردازد: «وَعِبَادُ الرَّحْمَنِ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا»؛ (فرقان/۶۳) بندگانی (خاص خدای) گسترده‌مهر، کسانی هستند که فروتنانه بر زمین راه می‌روند؛ و هنگامی که نادانان ایشان را مخاطب سازند، به آنان سلام (خداحافظی) گویند. «أُولَئِكَ يُجْزَوْنَ الْغُرْفَةَ بِمَا صَبَرُوا وَيَلْقَوْنَ فِيهَا حَيَّةً وَسَلَامًا» (فرقان/۷۵)؛ آنان بخاطر شکیبایی‌شان، جایگاه‌های (بلند بهشتی) پاداش داده می‌شوند؛ و در آنجا با زنده باد و سلام رو به رو شوند. در این گونه آیات رفتارهای مثبت انسان‌ها تقویت شده است.

۷- روش‌های تربیت قرآنی از جهت اشتراک و اختصاص

الف) روش‌های مشترک بین قرآن و علوم

۳۱

برخی روش‌های تربیتی مشترک بین علوم تربیتی مرسوم و قرآن است. روش‌هایی مانند تشویق و تنبیه و ... که به مواردی از آن در مباحث قبلی اشاره شد.

ب) روش‌های خاص قرآن (تزکیه، توجه به فطرت و ...)

فطرت‌گرایی: از اختصاصات تربیت قرآنی توجه به مسأله فطرت است و یکی از روش‌های تربیت قرآنی، توجه دادن متربی به فطرت است: «فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَتَ

اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ»؛ پس روی (وجود) خود را به دین، حق‌گرایانه، راست دار؛ (و پیروی کن از) سرشت الهی که (خدا) مردم را بر (اساس) آن آفریده، که هیچ تغییری در آفرینش الهی نیست. از این آیه استفاده می‌شود دین در تمام ابعاد آن در وجود و سرشت انسان به ودیعت نهاده شده است و خلقت و تکوین انسان با تشریح و دین ظاهری هماهنگ است و این نقش مهمی در تربیت انسان دارد، برخلاف مکاتب بشری و مادی که از چنین روش تربیتی محروم هستند.

ج) روش‌های خاص علوم تربیتی

به عنوان مثال شرطی کردن متربی یکی از روش‌های مورد تأکید در علوم تربیتی مرسوم است هر چند می‌توان آن را با روش ایجاد تثبیت که از روش‌های تربیت قرآنی است، همانند دانست.

۸- روش‌های عام و خاص تربیت قرآنی: (همه ابعاد تربیتی؛ مخصوص

یک بعد تربیتی)

الف) روش‌های عام

این روش‌ها برای همه ابعاد تربیت قابل اجراست. مانند روش‌های تربیت تعلیم قرآن: معلمان قرآن با آموزش کتاب‌های الهی، انسان‌های الهی در همه ابعاد تربیتی، تربیت می‌کنند: «وَيَعْلَمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ»؛ (جمعه/۲) و کتاب [خدا] و فرزاندگی به آنان می‌آموزد؛ در حالی که قطعاً پیش از [آن] در گمراهی آشکاری بودند.

ب) روش‌های خاص

این روش‌ها برای برخی ابعاد تربیت قابل اجراست. مانند روش تربیتی تدبر در قرآن که اندیشه کردن در پیامد و نتایج آیات الهی است و زمینه‌ساز تأثیرپذیری از آنها و رشد

فکری بشر می‌شود و نوعی تربیت علمی به شمار می‌آید: قرآن درباره تدبیر در خود می‌فرماید: «كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ مُبَارَكٌ لِيَدَّبَّرُوا آيَاتِهِ وَلِيَتَذَكَّرَ أُولُو الْأَلْبَابِ» (ص/۲۹) (این) کتابی خجسته است که آن را به سوی تو فرو فرستادیم، تا در آیات آن تدبیر کنند و تا خردمندان متذکر شوند.

نتیجه

تحلیل و بررسی روش‌های تربیتی در قرآن همچون یک تفسیر موضوعی به دلیل اینکه قرآن نگاه کامل و جامعی به انسان و تربیت انسان کامل دارد، تحقیق‌بخش انسان متعالی، دارای حیات طیبه است که همه ظرفیت‌ها و استعدادها را به شکوفایی و کمال می‌رساند. در این تحقیق از هشت جهت روش‌های تربیت قرآنی مورد بررسی و تقسیم‌بندی قرار گرفت و نمونه‌هایی برای هر جهت از قرآن بیان گردید. در یک تقسیم روش‌های تربیت قرآنی بر اساس حوزه تأثیر به روش‌های شناختی، رفتاری و عاطفی تقسیم گردید. در تقسیم دیگر روش‌های تربیت قرآنی بر اساس حوزه عمل فردی و اجتماعی بررسی گردید. در سومین تقسیم روش‌های تربیت قرآنی بر اساس نوع تأثیر به ایجاد، اصلاحی و تثبیتی تقسیم گردید. در چهارمین تقسیم روش‌های تربیتی بر اساس ابعاد ششگانه تربیت همچون روش‌های تربیت اعتقادی اخلاقی، زیبایی‌شناسی و هنری و ... مورد اشاره قرار گرفت. تقسیم پنجم بر اساس گستره و قلمرو آن در روش‌های جزئی و کلان‌روش‌ها تبیین گردید. ششمین تقسیم بر اساس نتیجه روش به روش‌های منفی کاهش رفتار همچون جریمه و تنبیه و روش‌های مثبت کاهش رفتار و روش‌های تقویت رفتار بیان گردید. هفتمین تقسیم روش‌های تربیت قرآنی، از جهت اشتراک و عدم آن بین قرآن و علوم، روش خاص قرآن و روش خاص علوم تربیتی تبیین گردید. هشتمین تقسیم در تبیین روش‌هایی برای همه ابعاد تربیتی و روش‌های تربیتی مخصوص یک بعد تربیتی بحث گردید. این روش‌ها از ساختارهای مناسبی برخوردارند و در مرحله اجرا، قابلیت‌های اجرایی در تعلیم و تربیت دارند.

منابع

- قرآن کریم، ترجمه آیت الله مکارم شیرازی.
۱. ابن فارس بن زکریا، أبی الحسین أحمد، معجم مقایس اللغة، المحقق، عبدالسلام محمد هارون، اتحاد الكتاب العرب، بی جا، ۱۴۲۳ ق.
 ۲. اعرافی، علیرضا، فقه تربیتی، انتشارات مؤسسه فرهنگی اشراق و عرفان، قم، چاپ اول، ۱۳۹۱ ش.
 ۳. ایازی، سیدمحمدعلی، اصول و مبانی زیبایی شناسی قرآن کریم، پژوهشنامه قرآن و حدیث، دوره اول، شماره اول، پاییز ۱۳۸۵.
 ۴. باقری، خسرو، نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، انتشارات مدرسه، چاپ سوم، ۱۳۷۲ ش.
 ۵. حسینی همدانی، محمد، انوار درخشان در تفسیر قرآن، ۱۸ جلد، لطفی، تهران، چاپ اول، ۱۴۰۴ ق.
 ۶. حقیقت، سیدصادق، روش شناسی علوم سیاسی، (ویراست سوم) قم، انتشارات دانشگاه مفید، ۱۳۹۴ ش.
 ۷. دهخدا، علی اکبر، فرهنگ دهخدا، تهران، مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران، چاپ دوم، ۱۳۷۷ ش.
 ۸. رضایی اصفهانی، محمدعلی، تفسیر موضوعی میان رشته ای قرآن و تربیت، مجموعه ۶ جلدی، قم، انتشارات پژوهش های تفسیر و علوم قرآن، ۱۳۹۴ ش.
 ۹. ———، تفسیر قرآن مهر، ۲۴ جلد، پژوهش های تفسیر و علوم قرآن، قم، چاپ اول، ۱۳۸۷ ش.

۱۰. ژاتو، ژان، **مربیان بزرگ**، ترجمه غلامحسین شکوهی، تهران، مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران، چاپ هشتم، ۱۳۹۶ ش.
۱۱. فراهیدی، خلیل بن احمد، **کتاب العین**، تحقیق: الدكتور مهدی المخزولی، قم، انتشارات اسوه، ۱۴۱۴ ق.
۱۲. مبانی نظری سند تحول بنیادین آموزش و پرورش در جمهوری اسلامی، وزارت آموزش و پرورش، ۱۳۹۰ ش.
۱۳. مکارم شیرازی، ناصر و دیگران، **تفسیر نمونه**، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴ ش.

